

فصلنامه تخصصی اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال سوم، شماره سوم و چهارم، پاییز - زمستان ۱۳۹۷ [انتشار: پاییز ۱۳۹۹]

سرمسختن: اندر نگاهداشت جانب اهل وفا • تلفظ صامت‌های عربی «ض» و «ظ» در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی • درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال‌الدین خلیل شروانی و نمونه خط شمس‌الدین جونی اول / عبداللین شیخ‌الحکامی • رباعیات خیتام، بررسی دستنویس محمد قوام / سید علی میرافشلی / نسخه‌های تازه‌یافت از معدن‌الذکر در مجارستان / عارف نوشاهی • اشعار کافی ظفر در سفینه صائب / محسن ذاکر‌الحسنی «پوند» • ابیاتی نویافته از آفرین‌نامه ابوشکور بلخی / سید محمدحسین حکیم • شهید بلخی، شاعر و فیلسوف هم‌عصر رازی / فرانسوا بلوا، ترجمه: میرسالار رضوی • یادگار تصویری چاپ سنگی زیارت کربلای معلى / علی بودری • دگرگونی دو وزن دوری‌شده، بررسی تاریخی و تحلیل موسیقایی / بهرام بنائی • معرفی و تصحیح فرسنامه‌ای کهن / یاسین اسماعیلی • ترجمه‌ای کهن از قصیده نوبه ابوالفتح بستی / فاطمه شاملو • مجله مولانا رومی (جلد ۲۰، ۲۱) / مجالدین کیوانی • شعر تغزلی فارسی در دوران کلاسیک، ۸۰۰-۱۵۰۰: غزل، قصیده و رباعی / مجالدین کیوانی • دستور الملوک میرزا رفیعا با ملاحظاتی درباره دو متن مشابه آن / علی صفری آق‌قلعه • نگاهی به فرهنگنامه توصیفی پزشکی در شعر کهن فارسی / اکبر حیدرانی • نگاهی به تصحیح خلاصه الاشعار و زیادة الافکار (بخش قزوین، گیلان و دارلرز و نوا) / مرتضی موسوی • نقد و بررسی دیوان اشعار شهاب‌الدین عمیق بخارایی / محسن شریفی صحنی • مروری بر کتاب ان‌لئون در عرصه علم و سیاست / هدیه رهبری • ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۵) / ستایش دشتی • آثار پیکوی ابراهیم افندی / نصرالله صالحی • چند نکته درباره ابوعلی تیرانی (تیرانی) / اکبر نعمی • ابوعلی تیرانی، صاحب کتاب المصداق / سید احمدرضا قائم‌مقامی • عبید با عبید زاکانی، درنگی بر اشعار منسوب به عبید در مجموعه لطایف و سفینه ظریف / فرنام حقیقی • خودنقادی، ذیلی بر مقاله پیشین نگارنده / محسن شریفی صحنی

فهرست

سر سخن

اندر نگاهداشت جانب اهل وفا..... ۴-۳

جستار

تلفظ صامت‌های عربی «ض» و «ظ» در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی..... ۱۲-۵
درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال‌الدین خلیل شروانی و نمونه خط شمس‌الدین
جوینی اول / عمادالدین شیخ‌الحکمایی..... ۱۵-۱۳
رباعیات خیتام، بررسی دستنویس محمد قوام / سید علی میرافضلی..... ۲۲-۱۶
نسخه‌ای تازه یافت از معدن الدرر در مجارستان / عارف نوشاهی..... ۲۶-۲۳
اشعار کافی ظفر در سفینه صائب / محسن ذاکر الحسینی «پرنده»..... ۲۸-۲۷
ابیاتی نویافته از آخرین نامه ابوشکور بلخی / سید محمدحسین حکیم..... ۳۲-۲۹
شهید بلخی، شاعر و فیلسوف هم عصر رازی / فرانسوا دیلو؛ ترجمه: میرسالار رضوی..... ۳۹-۳۳
یادگار تصویری چاپ سنگی زیارت کربلای معلی / علی بوذری..... ۴۵-۴۰
دگرگونی دو وزن دوری شده، بررسی تاریخی و تحلیل موسیقایی / بهراد بنائی..... ۵۸-۴۶
معرفی و تصحیح فرسنامه‌ای کهن / یاسین اسماعیلی..... ۷۱-۵۹
ترجمه‌ای کهن از قصیده نونیه ابوالفتح بستی / فاطمه شاملو..... ۸۲-۷۲

نقد و بررسی

مجله مولانا رومی (جلد نهم، ۲۰۲۰م) / مجالدین کیوانی..... ۸۸-۸۳
شعر تغزلی فارسی در دوران کلاسیک، ۸۰۰-۱۵۰۰: غزل، قصیده و رباعی / مجالدین کیوانی..... ۹۴-۸۹
دستور الملوک میرزا رفیعاً با ملاحظات دربار دو متن مشابه آن / علی صفری آق‌قلعه..... ۱۰۹-۹۵
نگاهی به فرهنگنامه توصیفی پزشکی در شعر کهن فارسی / اکبر حیدریان..... ۱۱۶-۱۱۰
نگاهی به تصحیح خلاصه الاشعار و زیادة الافکار (بخش قزوین، گیلان و دارالمرز و نواحی آن) / مرتضی موسوی.....
..... ۱۲۸-۱۱۷
نقد و بررسی دیوان اشعار شهاب‌الدین عمیق بخارایی / محسن شریفی صحی..... ۱۳۴-۱۲۹
مروری بر کتاب ان‌لمتون در عرصه علم و سیاست / هدیه رهبری..... ۱۳۶-۱۳۵

پژوهش‌های وابسته

ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۵) / ستایش دشتی..... ۱۴۱-۱۳۷

ایران «متون و منابع عثمانی»

آثار پیجوی ابراهیم افندی / نصرالله صالحی..... ۱۴۴-۱۴۲

درباره نویسندگان

چند نکته درباره ابوعلی تیزانی (تیزانی) / اکبر نحوی..... ۱۴۷-۱۴۵
ابوعلی تیزانی، صاحب کتاب المصادر / سید احمد رضا قائم مقامی..... ۱۵۰-۱۴۸
عبید یا عبید زاکانی، درنگی بر اشعار منسوب به عبید در مجموعه لطایف و سفینه ظرایف /
فرزاد حققی..... ۱۶۲-۱۵۱
خودانتقادی، ذیلی بر مقاله پیشین نگارنده / محسن شریفی صحی..... ۱۶۴-۱۶۳

است. در خرم نامه ۱۳ بیت از بوشکور بلخی نقل شده که یک بیت آن به عربی است و نشانه عربی سرایی ابوشکور است. به این نکته در منابع دیگر اشاره ای نشده است (اقبال، ۱۹۴۷ م: ۲۳-۲۴).

دسته دیگر ابیات نو یافته در منابعی آمده است که بعد از انتشار آن دو تحقیق پیدا و منتشر شده اند. مانند کتاب ارشاد عبدالله بن محمد قلانسی نسفی (اوایل قرن ششم) که ۸ بیت از آفرین نامه بوشکور را نقل کرده است (قلانسی نسفی، ۱۳۸۵: شصت و سه، ۳۸-۳۹، ۹۸، ۲۸۳؛ بختیار و رضایی، ۱۳۸۷: ۸، ۹، ۱۷، ۱۸).

دسته سوم هم ابیاتی است که در متون کهن بدون نام نگارنده آمده است، اما با کنار هم قرار گرفتن اشعار پراکنده مشخص می شود سروده بوشکور بلخی هستند (صفری آق قلع، ۱۳۹۵: سی و چهار).

در این مقاله، بر اساس دو دستنویس تازه یاب، چند بیت دیگر از آفرین نامه بوشکور بلخی را به مجموعه اشعار بازمانده از او می افزاییم.

الف. تحفة العقل

تحفة العقل اندرزنامه ای است مختصر درباره خرد که مؤلفی ناشناخته آن را به «مجلس بزرگوار وزیر عالم سید صدور امم ضیاء الملة والدین» تقدیم کرده است. زمان زندگی مؤلف مشخص نیست و از ضیاء الدین وزیر هم اطلاعی به دست نیامد، اما احتمالاً تألیف متن به قرن هفتم هجری باز می گردد.

از تحفة العقل دو دستنویس می شناسیم:

- نخست کتابخانه ایاصوفیا، ش ۴۸۲۲، مورخ ۸۶۴ق (فوشه کور، ۱۳۷۷: ۱۸۱-۱۸۰)؛^۲

۲. به مناسبت ذکر نام ارشاد ذکر این نکته خالی از لطف نیست که یک نسخه دیگر از این کتاب در کتابخانه اوقاف شهر موصل نگهداری می شد که پس از حمله داعش و غارت این کتابخانه، سرگذشت آن معلوم نیست. متأسفانه اطلاعات زیادی درباره نسخه در فهرست آن کتابخانه ذکر نشده است، تنها می دانیم که آن نسخه دارای ۳۲۹ برگ در اندازه ۲۱/۵ × ۱۶ بوده است و با نام المرشد شناسانده شده است (رک. سالم عبدالرزاق احمد، ۱۹۷۷: ۱۸۵). او در معرفی کتاب به کشف الظنون نظر داشته و نام کتاب و تاریخ وفات مؤلف را از آنجا اخذ کرده است (حاجی خلیفه، بی تا: ۱۶۵۴/۲).

ابیاتی نو یافته از آفرین نامه ابوشکور بلخی

سید محمدحسین حکیم

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
Owraq.atiq@gmail.com

مهم ترین پژوهش ها درباره اشعار پراکنده ابوشکور بلخی از آن ژیلبر لازار و محمود مدبری است که با جست و جوی فراوان در منابع مختلف، از جمله فرهنگ ها و کتب تاریخ و تذکره و ادب، به ترتیب ۴۲۱ و ۴۲۹ بیت از اشعار او را گرد آورده اند (لازار، ۱۳۴۲: ۷۸-۱۲۸؛ مدبری، ۱۳۷۰: ۸۲-۱۱۰). با وجود همه کوششی که این دو نفر برای گردآوری سروده های باقی مانده از بوشکور به کار بستند، ابیاتی از بوشکور همچنان از نظر آنها پنهان مانده است. این ابیات چند دسته اند:

یک دسته ابیات وارد شده در بعضی منابع دیریاب و دور از دسترس، مانند خرم نامه، است که هیچ یک از این دو تن نه متن آن را دیده بوده اند و نه گزارش آن را. خرم نامه، تألیف علی بن ابی نصر بن علی معروف بن ابی الحسین اوزجندی، کتابی اخلاقی است که در قرن پنجم تألیف شده است. پروفیسور محمد اقبال (۱۸۹۴-۱۹۴۸ م) بر اساس نسخه ای از این کتاب که در تملک خود او بوده، ابیاتی از شهید بلخی و ابوشکور بلخی و رودکی و ابوطاهر خسروانی را منتشر کرده است.^۱ متأسفانه اکنون از سرنوشت این کتاب اطلاعی در دست نیست و مقاله محمد اقبال تنها منبع ما درباره آن

۱. مؤلف توضیح بیشتر درباره متن خرم نامه را به مقاله دیگری احاله داده بود، اما ظاهراً این مقاله تکمیلی، به علت فوت اقبال در مدت کوتاهی بعد از انتشار مقاله نخست، هرگز نوشته نشد.

- دوم کتابخانه نورعثمانیه، ش ۲۲۹۲، از قرن هشتم و نهم هجری (حسینی، ۱۳۹۴: ۴۵-۴۳).

مؤلف در خاتمه کتاب زیر عنوان «داستان نوشروان عادل و ختم کتاب» به نقل از کتاب مرزبان‌نامه داستان یکی از بزرگان بلخ را نقل کرده است که انوشیروان با تقاضای او برای دانش‌آموزی فرزندش مخالفت کرد (تحفة العقل، نورعثمانیه: گ ۲۹ پ-۳۰ ر، ۳۳ ر-۳۳ پ). این داستان در مرزبان‌نامه تحریر سعدالدین وراوینی، تألیف میانه سال‌های ۶۰۷-۶۲۲ ق، نیست؛ اما در تحریر دیگر مرزبان‌نامه به‌انشای محمد بن غازی ملطیوی، تألیف ۵۹۸ ق، ذکر شده است (ملطیوی، ۱۳۸۳: ۲۱۹-۲۲۱). با این وجود به نظر نمی‌رسد این کتاب نیز مأخذ تحفة العقل در این داستان بوده باشد، زیرا به جز تفاوت در بعضی جزئیات و طولانی‌تر بودن روایت تحفة العقل، درخواست بزاز بلخی از انوشیروان، در مرزبان‌نامه، حضور در مجلس شاه است تا به واسطه آن منظور عالمیان و مذکور جهانیان شود. آیا مؤلف تحفة العقل تحریر دیگری از مرزبان‌نامه را در اختیار داشته است؟ یکی از جملات انوشیروان این گمان را تقویت می‌کند که اصل داستان همان دانش‌آموختن فرزند بزاز بلخی بوده باشد. او یکی از معایب نزدیک شدن مردم عادی به پادشاه را فروافتادن فرزندان پادشاه از علو همت به حضيض ذکر می‌کند (همان: ۲۲۱). در روایت ملطیوی اشاره‌ای به فرزند بزاز بلخی نشده است، اما این اشاره به فرزندان، که با سیاق حکایت به شکلی که او نقل می‌کند هم‌خوانی ندارد، مشخص می‌کند که اگرچه روایت ملطیوی منبع تحفة العقل نیست، احتمالاً سرچشمه داستان در روضة العقول و تحفة العقل یکی بوده است.

مؤلف به اندک مناسبتی ابیات متعددی از منظومه خود، اکلیل الحکمة، نقل می‌کند (تحفة العقل، نورعثمانیه: گ ۳ ر، ۴ ر، ۵ ر، ۷ پ، ۸ پ، ۱۱ ر، ۱۱ پ، ۱۲ پ، ۱۶ ر، ۱۷ پ، ۱۸ ر، ۱۸ پ، ۱۹ پ، ۲۰ پ، ۲۲ ر، ۲۲ پ، ۲۶ پ، ۲۸ ر، ۲۹ ر، ۳۰ پ، ۳۱ ر، ۳۲ ر). از این منظومه تا کنون نسخه مستقلی به دست نیامده است. او از سنایی هم اشعاری نقل کرده است (همان: گ ۹ ر، ۱۷ پ، ۲۱ ر،

۱. مشخصات این نسخه در فهرست دستنویس‌های فارسی کتابخانه ایاصوفیا (استانبول) از قلم افتاده است (نک. حسینی، ۱۳۹۰).

۲۲ پ). سراینده بعضی اشعار منقول در متن نیز مشخص نیست (همان: گ ۱۱ پ، ۲۱ ر، ۲۳ ر، ۲۳ پ).

در تحفة العقل بیتی از بوشکور نقل شده که در دیگر منابع ذکری از آن نیست و نویافته‌ای از سروده‌های اوست:

حکما گویند که مردم را باید که خرد بر هنر غالب باشد
که آن هنر قیمت آرد و عقلا گویند که یک جزو علم را دو
جزو عقل باید تا آن علم را به کار تواند برد، چنانکه
بوشکور گوید، شعر:

نباید هنر کز خرد بگذرد

تباهی فزاید هنر بی خرد

(همان: گ ۶ پ)

ب. اوراق بازمانده از جنگی قدیم

لای یکی از نسخه‌های مرحوم میرزا حسن مصطفوی^۲ که در سال ۱۳۹۶ به کتابخانه ملی منتقل شد، شش ورق قدیمی از حوالی سده ششم و هفتم بود، که از جنگی باز مانده است. این اوراق حاوی مطالب مختلفی از قبیل نامه ابن سینا به ابوسعید ابوالخیر، چند یادداشت پزشکی از قول جالینوس، سروده‌هایی به عربی از ابوالعلائی معری و ابن سینا و ابوتام و امیرالمؤمنین، بخش‌هایی از کتاب تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق ابن مسکویه و قطعاتی به نثر و چند رباعی فارسی است. از این میان، آنچه بیشتر نظر مرا جلب کرد ابیاتی از یک منظومه فارسی بود با عنوان: «الامثال بالفارسیة». کاتب اشاره‌ای به نام سراینده نکرده است، اما ذکر بیت «بیاموز هر چند بتوانیا، مگر خویشان شاه گردانیا» در انتساب آن به بوشکور تردیدی باقی نمی‌گذارد، زیرا این بیت در مثنوی راحة الانسان^۳ به نقل از آفرین‌نامه (لازار، ۱۳۴۲: ۹۳؛ Schefer, 1883: 226) تضمین شده است.

بیت چهارم این شعر هم در راحة الانسان تضمین شده و به تلمیح از نام سراینده‌اش یاد شده است:

۲. میرزا حسن مصطفوی (۱۲۹۷-۱۳۸۴ ش) نویسنده تفسیر روشن در ۱۶ جلد و التحقيق فی کلمات القرآن الکریم در ۱۴ جلد و مصحح اختیار معرفة الرجال معروف به رجال کشی و متشابهات القرآن ابن شهر آشوب و آثار دیگر.

۳. سروده قرن پنجم هجری. درباره این مثنوی و سراینده آن رک. فوشه‌کور، ۱۳۷۷: ۵۲-۵۵.

که پازهر زهرست کفزون شود
و از اندازۀ خویش بیرون شود
تو ما را شبانی و ما چون رمه
رمه بی شبان گرگ دزد همه
به آهستگی رو کی مرد دوان
همیشه ز پس ماند از کاروان
بیاموز هر چند بتوانیا
مگر خویشتن شاه گردانیا
از آموختن ننگ دارد کسی
کی بهره ندارد ز دانش بسی

دل تو به هر کار هشیار باد
که چونان^۱ شنیدم من از اوستاد
که پازهر زهرست که افزون شود
چو ز اندازۀ خویش بیرون شود

(Schefer, 1883: 230)

این بیت، با مختصر تفاوت‌هایی و بدون ذکر نام سراینده، در کتاب‌های قابوس‌نامه، تحفة الملوك، روض الجنان و روح الجنان و اغراض السياسة فی اغراض الرياسة هم نقل شده است (صفری، ۱۳۹۵: ۱/۵۳۰). همین بیت در رساله گل و مل یا مناظره الورد و بنت الکریم سروده ابوسعید ترمذی در ۵۸۵ق به نام قتلغ بلکابیغوا سفسه سالار ابوالمحماد محمد بن علی (احتمالاً از خاندان آل افراسیاب) بدون نام سراینده و به این صورت تضمین شده است:

نه پازهر، زهر است کافزون شود؟
وز اندازۀ خویش بیرون شود

(ترمذی، ۱۳۹۲: ۴۱۶)

بیت آخر شعر بوشکور با همین ضبط در کتاب فرائد السلوک فی فضائل الملوك، تألیف ۶۰۹-۶۱۰ق به نام مظفرالدین اتابک ازبک بن محمد ایلدگز، آخرین نفر از سلسله اتابکان آذربایجان، بدون اشاره به نام سراینده آمده است (سجاسی، ۱۳۶۸: ۲۰۴).

ابیات منقول از آفرین نامه بوشکور در اوراق یادشده از این قرار است:

الامثال بالفارسیة

چه گفتند گویندگان جهان
چه مانده‌ست ناگفته اندر نهان
همه گفته شد گفتنی^۱ نماند
من از گفته خواهم همی با تو راند
خرد بازدارد ز ناکردنی
زبان بازدارد ز ناگفتنی

۱. در نسخه دقیقاً به همین صورت کتابت و حرکت گذاری شده است. به آخر بعضی از کلمات مختوم به مصوت بلند، در دوره‌ای از تحول زبان فارسی، صامت غیراشتهاقی «ن» افزوده شده است. این تحول در بیشتر موارد از بین رفته و تنها در بعضی از کلمات تا به امروز باقی مانده است. برای توضیح بیشتر و شواهد مرتبط با این تحول رک. صادقی، ۱۳۸۳: ۱-۴. مشخص نیست این ضبط مربوط به بوشکور بلخی است یا کاتب نسخه ما.

منابع

- اقبال، محمد (۱۹۴۷م). «کتاب خرمن‌نامه مین قدیم شعراء کی بعض اشعار». کالج اورینتل میگزین (آگوست): ۲۳-۲۴. (تجدید چاپ در: مقالات منتخبه مجله دانشکده خاورشناسی. ج ۱. به اهتمام وزیرالحسن عابدی. لاهور: انتشارات دانشگاه پنجاب. ص ۴۲۸-۴۳۰)
- بختیار، مظفر و حمید رضایی (۱۳۸۷)، «شعرهای کهن فارسی در کتاب ارشاد قلانسی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ش ۱۸۶ (تابستان): ۱-۲۶.
- ترمذی، ابوسعید (۱۳۹۲). «رساله گل و مل از ابوسعید ترمذی یا مناظره الورد و بنت الکریم». در: ارمان ادب: مجموعه مقالات، اثری در عرفان، رساله گل و مل و دیوان رضوان کاشانی. نگارش، تحقیق و تصحیح حسن عاطفی. به کوشش: افشین عاطفی. کاشان: نشر همگام با هستی.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (بی تا). کشف الظنون عن اسامی الکتب والغنون. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- حسینی، سید محمد تقی (۱۳۹۴). فهرست دستنویس‌های فارسی کتابخانه نور عثمانیه- استانبول. تهران: منشور سمیر.
- سالم عبدالرزاق احمد (۱۹۷۷). فهرس مخطوطات مکتبه الاوقاف العامة فی الموصل. ج ۴. بغداد: وزارة الاوقاف جمهورية العراق.
- [سجاسی، شمس‌الدین اسحاق بن ابراهیم] (۱۳۶۸). فرائد السلوک. به تصحیح و تحشیۀ نورانی وصال و غلامرضا افراسیابی. تهران: پازنگ.
- صادقی، علی‌اشرف (۱۳۸۳). «دو تحول آوایی در زبان

- فارسی (حذف و اضافه شدن صامت «ن» بعد از مصوت‌های بلند). زبانشناسی، س ۱۹، ش ۲ (پیاپی ۳۸، پاییز و زمستان: ۱-۹).
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۵). اشعار فارسی پراکنده در متون (تا سال ۷۰۰ هجری). تهران: موقوفات دکتر محمود افشار.
- فوشه‌کور، شارل - هانری دو (۱۳۷۷). اخلاقیات: مفاهیم اخلاقی در ادبیات فارسی از سده سوم تا سده هفتم هجری. ترجمه محمدعلی امیرمعزی و عبدالمحمد روح‌بخشان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.
- قلانسی نسفی، عبدالله بن محمد بن ابی‌بکر (۱۳۸۵). ارشاد در معرفت و وعظ و اخلاق. تصحیح، مقدمه و
- تعلیقات عارف نوشاهی. تهران: میراث مکتوب.
- لازار، ژیلبر (۱۳۴۲). اشعار پراکنده قدیم‌ترین شعرای فارسی‌زبان از حنظله بادغیسی تا دیقی (بغیر رودکی). تهران: قسمت ایران‌شناسی انستیتو ایران و فرانسه.
- مدبری، محمود (۱۳۷۰). شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان در قرن‌های ۳-۴-۵ هجری قمری. تهران: پانوس.
- ملطیوی، محمد غازی (۱۳۸۳). روضة العقول. به تصحیح و تحشیه محمد روشن و ابوالقاسم جلیل‌پور. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- Schefer, Charles (1883). *Chrestomathie Persane VI: A L'Usage Des Eleves De L'Ecole Speciale Des Langues Orientales Vivantes*. Paris: Kessinger Publishing.

